

**BUDAPESTI KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI
ÉS ÁLLAMIGAZGATÁSI EGYETEM**

**AZ EURÓPAI UNIÓ KELETI BŐVÍTÉSÉNEK
ELŐNYEI
AZ EURÓPAI UNIÓ SZÁMÁRA**

TÉZISEK

Becsey Zsolt

**Témavezető:
Dr. Blahó András**

Budapest, 2002.

A) A munka célja, előzményei

1. A kilencvenes évek elején a volt szocialista országok rendszerváltása kapcsán a legígéretesebb fejlődést mutató térségbeli országok (Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország) részéről megjelent az az igény, hogy újra Európa természetes fejlődési vonulatába, így az Európai Közösségbe integrálódjanak. Ez az óhaj azonban az EK-ban nemcsak az akkori politikai és társadalmi életet érte váratlanul, hanem a tudományos világ sem talált megfelelő választ arra, hogy a volt szocialista országok kisebb vagy nagyobb részének integrálódása az időközben Európai Unióvá alakult (1993. november 1.) nyugat-európai fejlődési folyamatba milyen módon és következményekkel valósítható meg. Ezért a gyors bővítés helyett – miközben a német valutauniót, majd az egyesítést gyorsított eljárással azonnal megoldották – a közép- és kelet-európai térség számára 1990. áprilisában az ún. Európai Megállapodás modelljét ajánlották fel. A megállapodás megteremtette az egyoldalú, azaz a térség országai részéről történő tagsági óhaj szerződésbe foglalását, majd ennek megvalósításától – vagyis az illető országok demokratikus átalakításának sikerétől – tették függővé a további kapcsolatokat, így a tagság későbbi létrejöttét.

Hamarosan nyilvánvalóvá vált az is, hogy a gyors bővülés nem fog bekövetkezni, sőt a saját belső integrációjának új alapokra helyezésével küszködő Európa (Maastrichti Szerződés, hárompilléres unió, Gazdasági, valamint Pénzügyi Unió bevezetése) inkább a szerves és biztos utat választja. Ehhez privilegizált helyet kapott a csatlakozni kívánók csoportja az EU nem tagállamokkal kötött szerződéseinek rendszerében, technikai segítségnyújtást helyeztek kilátásba, mind a kölcsönöket, mind a vissza nem térítendő forrásokat (Phare) a piacgazdasági felzárkózás, és az európai orientáció katalizátoraként, és nem segélyként adták. Ezzel a szerződési rendszerrel az EK kölcsönösen megnyitotta saját és partnerei piacait, lehetőséget teremtett arra, hogy az illető országok maguk is felkészüljenek a tagságra, és ehhez végrehajtsák a szükséges átalakulást majd ez által a felzárkózást. Így a politikai alapon történő csatlakozás 1991-92-ben lekerült a napirendről. A csatlakozási folyamat ezért másként alakult, mint tíz évvel korábban Görögország felvételekor, amikor is a katonai diktatúra 1974-ben történt összeomlása után kialakult bizonytalan társadalmi, gazdasági helyzet konszolidálása is alapvető tényező volt a

tagfelvételnél. A politikai motiváltságot bizonyítja az is, hogy Görögország volt az egyetlen tagjelölt, amely esetében az Európai Bizottság negatív véleménye – a testület nem ajánlotta a tagállamok kormány-képviselőit tömörítő Tanácsnak a görögök felvételét – ellenére a tagállamok mégis úgy döntöttek, hogy Görögországot felveszik az Európai Közösségbe. Az EK a portugál-spanyol modellt követte a jelenlegi bővítési folyamatban azzal, hogy hosszabb csatlakozás előtti felkészülési és tárgyalási folyamattal igyekeznek a tagjelölteket a diktatórikus rendszerek bukása után demokratizálni, a szükséges átalakulásokat serkenteni. (Portugália és Spanyolország esetében a diktatúrák bukása és a tagfelvétel között 12 év telt el, a legfejlettebb jelenlegi tagjelölteknel ez várhatóan 14-15 év lesz.)

Az EU elképzeléseinek egyedüli kockázata az lehetett volna, ha a közép- és kelet-európai országok a rendszerváltás után a maguk erejéből nem tudták volna átvészelni a szükséges átalakítások okozta belső szociális-gazdasági nehézségeket, de ez – mint hamar kiderült – nem volt valós veszély. A térség csatlakozásra érett országai nem omlottak össze, sőt a maguk erejéből a fájdalmas átalakulást is elindították. Ekkor került előtérbe a bővítés kérdése racionális szempontok alapján történő lehetőségének elemzése a politika és tudomány részéről. Ezek már figyelembe vették azt is, hogy a bővítésre a jelenlegi közösségi vívmányok alapján kerülhet sor, vagyis politikai döntésen alapulva nem lehet egyedi kivételt tükröző, az új tagok sajátos helyzetéből eredő közösségi jogrendszert vagy politikát folytatni az új tagok integrálásakor. (Ezt a szándékot kodifikálta az 1993. júniusi koppenhágai csúcsértekezlet, amely leszögezte azt az elvet, hogy az új keleti tagoknak a közösségi vívmányokat át kell venniük, azt alkalmazniuk kell, és annak terheit viselve lehet csak szó az EU kiterjesztéséről.) Mindez az Unió egységének megerősítését vetítette előre, ugyanakkor azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a tagság megvalósulása hosszú folyamat lesz a frissen átalakuló országok számára. Ezzel egyidejűleg az Európai Unióban kialakultak azok az elemzések, vélemények, amelyek a bővítés középtávon belátható földrajzi határait jelölik. Így csak 10 közép- és kelet-európai országgal kötöttek Európai Megállapodást (mely a tagság Koppenhágából ismert előfeltétele), ami behatárolta a lehetséges keleti bővítés mértékét és így a kutatások irányát. (Emellett Málta és Ciprus felvételi tárgyalásokra történő meghívása, valamint Törökország tagjelöltként való elismerése is a jelenlegi bővítési vitákhoz tartozik, de ennek a kutatás szempontjából – a két kis állam mérete miatt – nincs jelentősége, ahol ezen országok bekapcsolódása az

elemzésekbe – közvélemény-kutatás, intézményi területek – nélkülözhetetlen, ott a kutatók és magam is a dolgozatomban ezt megtettem.)

2. A fentiek alapján a szakmai (politikai és tudományos) kutatások abból a célból indultak el (és tartanak napjainkban is), hogy tudták: az új tagállamoknak hosszabb időtávon kell felkészülniük, (erre vonatkozott a korszak legendás mondása H. Szuhoczka lengyel miniszterelnök részéről: „1990 óta öt évre vagyunk a tagságtól”) és tagságuk a jelenlegi uniós és közösségi rendbe kell, hogy illeszkedjen.

Az Európai Megállapodások aláírása után komoly viták lángoltak fel a 90-es évek elején Európa mindkét felében, hogy ezek után – a társult országok piacának megnyitásával – az EU oldalán már nincs érdekeltség a bővítésre. Mivel a közép- és kelet-európai államoknál a belső összeomlás nem következett be, az átalakítás folyamatban volt, külső agresszió nem fenyegette a régiót, a kereskedelmi haszon lefőlözése az EU számára az ipari termékek piacnyitásával már megtörtént, így az Unió részéről nem volt készítés a bővítésre. A társult országokban is komoly támadás érte a szerződéseket (pl. Kiss Judit, Világgazdasági Kutató Intézet), mivel az agrárkereskedelemben ekkor még nem volt kedvező a térség számára biztosított kétoldalú piacnyitás, és a jelentős kereskedelmi deficit fontos forrásokat vont el az egyébként is tőkeszegény, és visszaeséssel küszködő átalakuló gazdaságoktól. Lényegében ezt a helyzetet ismerte el a koppenhágai és az esseni csúcsértekezlet, sőt ezek előtt Andriessen és Hans Van den Broek bizottsági tagok javaslatai is, amikor újabb közösségi agrárpiaci nyitások, együttműködési lehetőségek – pl. közösségi programok nyitása – mellett döntöttek. Ebben az időben született R. Baldwin általam is ismerttetett műve a közép- és kelet-európai országok EFTA (European Free Trade Association) felé orientálásáról és ehhez születtek elképzelések a Közös Agrárpolitikába való belépés helyett a közép-európai agrárpolitika kialakítására (pl. Nallet, volt francia mezőgazdasági miniszter). Erre azonban a közép-európai országok vezető hatalmai, a Visegrádi országok valamint Szlovénia nem voltak hajlandóak (sem politikailag, sem intellektuálisan), így a tagsági folyamat az 1995. decemberi csúcsértekezleten kezdetét vette, az Európai Bizottság megbízást kapott az első uniós lépés, a tagfelvételi kérelemről készítendő vélemény megírására. Így a viták, elemzések új mederbe kerültek. A bővítés megkezdése ugyanis azt jelezte, hogy az EU részéről mégis van objektív (nem a tagjelöltek politikai nyomásán vagy a térség destabilizációján nyugvó) érdekeltség az illető országokkal a társulási folyamat meghaladására és a tagság

megvalósítására. Önmagában a belépni törekvő országok politikai szándéka és felkészülésének megkezdése kevés lett volna a folyamat aktív elindításához, amit bizonyít az, hogy más európai államok – pl. Horvátország, Ukrajna, Macedónia – még nem számítanak tagjelölt államoknak, mivel az Unió még nem adta jelét annak, hogy ezekkel az országokkal tagfelvételi tárgyalásokat kíván indítani. Ezért dolgozatomban elsősorban ennek a korszaknak (kilencvenes évek második fele) az irodalmi, statisztikai részét dolgoztam fel, és kerestem az objektív érdekeltséget jelentő tényezőket.

3. Az eddigi viták alapján tapasztalataim szerint rendkívül egyoldalú elemzések születtek arról, hogy milyen területen jelent hasznot a jelenlegi Európai Uniónak a bővítés megvalósítása. Egyrészt az elemzők a rendszerváltás előtti kapcsolatok jellegzetességét – amikor a leglényegesebb és mérhető reláció az áruforgalom terén bontakozott ki – 1990 utánra is vizsgálataik középpontjába helyezték, az előny és költség mérleget csak a kereskedelmi kapcsolatokra szűkítették. (Ez volt jellemző Baldwin korai műveire, sőt Ludlow is erre alapozta állításait, de az Európai Bizottság vagy Parlament számtalan dokumentuma is ezt tükrözte). Mások esetleg kibővítették az olcsóbb befektetési lehetőségekre (Baldwin, François, Portes, [1997]), vagy ezt szembesítették a Phare (a közösségnek a tagjelölt országok tagsági felkészülésére 1990 óta nyújtott pénzügyi segélye) költségeivel. Ez megítélésem szerint valóban elfogadható volt az 1989. előtti idősokra (ebben a két fél érdekeltségét Balázs Péter és Íziczné művei, és néhány eredeti dokumentum segítségével mutattam ki), de nem fedte a kilencvenes évek második felének teljes kapcsolatrendszerét. A másik véglet a politikai-történelmi elemek előtérbe helyezése volt anélkül, hogy ennek máig ható tényekkel való alátámasztását, lehetőség szerint számszerűsítését is megoldották volna. (Ezt a megközelítést elsősorban politikusok részéről tapasztalhatjuk.)
4. A '90-es évek második felében megjelent hivatalos dokumentumok és tudományos elemzések kezdtek el a bővítés komplex jellegével foglalkozni, vagyis figyelembe vették a gazdaság területén valamennyi közösségi politika kimutatható előny-hátrány vonatkozásait és az ún. humán faktorok is az érdeklődés homlokterébe kerültek. (Ilyen volt például A. Mayhew 1997. végén készített elemzése a „Win win excercice” – A keleti bővítés: kettős győzelem – című műve). Mindezek, valamint diplomáciai tapasztalataim alapján kezdtem el kidolgozni elképzeléseimet annak céljából, hogy a leginkább érintett gazdasági és nem gazdasági területeken is kimutassam az EU érdekeltségét abban, hogy

túllépjen az egyre jobban fejlesztett társuláson, vagyis tagsági viszonyt hozzon létre. Ezt az érdekeltséget igazolja a jelenlegi tárgyalások előrehaladása is. Azt feltételeztem, hogy nem minden területen és főleg nem minden tagjelölt esetében egyszerre áll fenn az uniós érdekeltség, de azt kiindulási pontként magam is elfogadtam, hogy valamennyi faktort figyelembe véve az eredmény a régió egészére és főleg a fejlettebb tagjelölt államokra pozitív hatású lesz. (Az átfogó megközelítés Magyarországon sem előzmény nélküli, hiszen például Inotai András 1998-ban már publikált hasonló tartalmú rövid tanulmányt Bertelsmann Alapítvány: Cost, Benefits and Chances of Eastern Enlargement of the European Union.)

A kutatás megkezdésekor a következő főbb hipotéziseket állítottam fel:

- Az Unió számára lényeges a tagság a belső piac bővítése miatt, hiszen így növelheti versenyképességét a belső szérianagyságok és gazdaságos munkamegosztás miatt, miközben azonos jogi térség garantálja az egységes működési feltételeket.
- Megnyílnak az új tagállamok szolgáltatási piacai úgy, hogy ezt Unión kívüli harmadik országok nem ugyanazzal a preferenciával élvezik.
- A humán faktorok területén az új tagállamok képesek lesznek a jelenlegi tagállamok teljesítményét elérni.
- Képesek lesznek az új tagok a gazdasági felzárkózásra, bár ez hosszú ideig fog tartani.
- Szükség van a tagjelöltek közötti differenciált megközelítésre.

B) Az alkalmazott módszer és annak indoklása

Dolgozatomban munkamódszereim híven tükrözik egy elméleti megalapozottságra törekvő, gyakorló diplomata látás és kutatási módját. Ennek a következő alapjegyei vannak:

- A témát – meglehetősen nagy komplexitása miatt – szektorálisan felbontottam. A felbontásnál külön vizsgáltam a bővítés általános hátterét, valamint röviden kitértem arra is, hogy a tagjelöltek miért érdekeltek a belépésben. (Bár nem ez a dolgozat fő témája, de a két oldal érdekeltségének egyidejű fennállása – az ún. „win-win” eredmény – fontos eleme a disszertációnak.) Szintén külön kezeltem a közvélemény-kutatások elemzését, valamint a vizsgálat három nagy tartalmi elemét: a bővítés intézményi és biztonsági hatásait, a humán tényezők szerepét és a gazdasági faktorok vonatkozásait. Logikailag a közvélemény-kutatási elemzést helyeztem előre, és ennek ismeretében részletesen vizsgáltam azokat a tényezőket, amelyekről a politikai-társadalmi közvélemény vagy az általam megkeresett politikai döntéshozói kör véleményt alkotott. A vizsgált három nagy tartalmi rész további 23, faktorok szerinti fejezetre bomlik. A fejezeteken belül – a témakörök nagyságától függően – szükség szerint alfejezetekben végeztem a vizsgálatokat. A faktoriálisan vizsgált 23 területből elsősorban a gazdasági és humán elemeket emeltem ki, ezeket tárgyaltam részletesebben. Ugyanakkor nem kívántam a dolgozat komplex műfaja és terjedelmi korlátai miatt az intézményi hatások részletes elemzésével foglalkozni, ebből csak azokat a körülményeket emeltem ki, amelyek egyrészt rávilágítanak a bővítés sajátos következményeire, másrészt a belső döntési viszonyok hatásait elemzik. A gazdasági és humán faktoroknál sem törekedhettem minden logikailag felsorolható tényező külön vizsgálatára, ebben a számomra legfontosabbnak tartott tényezőket emeltem ki.
- Az egyes fejezeteken belül azt kívántam megvilágítani, ami az adott területen többet jelent a tagságon kívüli társulási viszonynál, és azt, hogy a tagság jelentette kötelezettségek teljesítésével az adott területen előnyt élvezhet az Unió. Ezek a kötelezettségek természetesen nemcsak a teljes közösségi joganyag vagy politikák tagjelöltek által történő átvételét jelenti, hanem azon kérdésekben az alkalmazás kikényszerítését, amit a jövőben tagállamok hosszú ideig (vagy talán hosszú távon) sem tennének meg. (Ilyen pl. a közlekedési piac megnyitása az EU felé, teljesen szabad tőke mozgás megvalósítása,

szennyvízdirektíva átvétele, versenyjogi normák kikényszerítése, stb.). Ennek az érdekeltségnek a felmérése céljából elsősorban a tagjelöltek és a tagállamok statisztikai, tényyszerű helyzetelemzéséből indultam ki, lehetőség szerint nemcsak statikus, hanem időben változó – a kilencvenes években bemutatatható – változásait domborítva ki, amiből trendszerű következtetések vonhatók le.

- Alapvető kiinduló tételként és irodalomként az 1997-ben az Európai Bizottság által elfogadott Agenda 2000 hatástanulmányát (II. kötet) vettem, mivel ez az anyag érinti azt a témakört, amit feldolgoztam. A statisztikai adatokkal a legtöbb esetben az Agenda 2000 dokumentum állításait korrigálni vagy aktualizálni igyekeztem.
- Az integráció problémáinak és előnyeinek alfejezeti meghatározása után lehetőség szerint statisztikai adatokkal kíséreltem meg feltárni a társult országok felzárkózásának folyamatát. Ezért irodalmi hivatkozások kisebb számú alkalmazása helyett nagyszámú táblázatot használtam, melyekben időbeli trendekkel is igazoltam, hogy az EU érdekeltségébe eső fejlődés a társultak részéről megtörténik-e vagy sem. E feltárás alapján indultam el induktív módon a részkövetkeztetések és a résztrendek elfogadása, illetve megvonása felé, vagyis igazolni kívántam konklúzióimat. A fejezetek végén következtetéseket teszek, itt utalok arra, ha más fejezetekkel is kapcsolatosak eredményeim. A statisztikai alapon történő következtetések levonása arra is lehetőséget adott, hogy látni lehessen azokat az aspektusokat, amelyek nem támasztják alá a bővítést bizonyos paramétereknél, illetve azt is, hogy miért lehet érdekelt a tagjelölt ország a bővítésben, még ha ez nem is jelentette a fejezetenkénti vizsgálat tárgyát.
- Mivel dolgozatomban hipotézise arra épül, hogy a tagjelöltek között hatalmas különbségek vannak a felkészülés legtöbb területén, és a legfejlettebb országok lemaradása nem jelentős az EU fejletlenebb tagállamaitól, ezért a tagjelöltek, és lehetőség szerint a tagállamok között is országokra lebontott tényekkel, adatokkal kívántam konklúzióimat alátámasztani.
- A disszertáció átfogó jellege miatt az egyes fejezetekben nem törekedtem az adott téma teljes részletességgel történő elemzésére, az egyes fejezeteket felölelő területek mélysége miatt. Ezért a fő mondanivalóra – az EU érdekeltsége a bővítésben – való fókuszálás céljából úgy döntöttem, hogy nem bontom meg a mű szerkezetét közösségi jogszabályi

hivatkozásokkal. Ez a témavezetés és kifejtés szempontjából nem releváns, mivel a téma politikai és közgazdasági, nem pedig jogi vonatkozásai a fontosak.

- Arra törekedtem, hogy elsősorban az EU intézményei által készített, vagy a bővítési folyamatban fontos szerepet betöltő országok (Ausztria, Németország) hivatalos vagy nem hivatalos dokumentumait is felhasználjam. Ezért található a felhasznált irodalomban nagyszámú EU bizottsági, parlamenti vagy más testületi anyag. Munkamódszeremhez eredeti (a kormányok, statisztikai hivatalok által biztosított) információk is alapul szolgáltak, igyekeztem elkerülni, hogy csak kutatói felmérésekre szorítkozzam.
- Statisztikailag fontosnak tartottam az EU hivatalos forrásokat (pl. Eurostat, EU Bizottság adatforrásai) felhasználni még akkor is, ha – mint a kereskedelmi adatok esetében – az érintett országok statisztikai nyilvántartása az EU hivatalos forrásoktól eltérő (számukra kedvezőbb) képet mutat. Amennyiben nem találtam megfelelő statisztikai összehasonlító mutatókat, akkor más területeken – ENSZ, IMF, Világbank, OECD – igyekeztem adatokat begyűjteni, de előfordult tagállami vagy tagjelölttől származó információ is.
- A dolgozatomban nem kívántam a magyar tagsághoz fűződő uniós érdekeltséget középpontba állítani, lehetőség szerint igyekeztem ennek hangsúlyos megjelenítését is elkerülni, mivel nem ez volt a disszertáció célja, hanem az összes tagjelöltre vonatkozó megközelítés.
- A csatlakozási folyamathoz fűződő uniós érdekeltség vizsgálatához a tények elemzése és ennek alapján a konklúziók levonása fontos, de nem egyedüli tényező, hiszen a döntéshozók és a tagállami választók érzései, véleményei is meghatározó szerepet töltenek be. Ezért külön fejezetben vizsgáltam meg a tagállamok és tagjelöltek lakosságának a bővítéshez, annak fontosnak érzett aspektusaihoz, valamint a tagjelöltek differenciálásához való viszonyát. Ennek keretében – élve a módszertan adta lehetőségekkel és azzal, hogy a dolgozat megírása időpontjában Brüsszelben tölthettem hivatalos állami kiküldetésemet – kérdőívet szerkesztettem, és ezt a bővítés szempontjából kiemelkedően fontos brüsszeli tisztviselőknek megküldtem. A válaszok feldolgozása révén képet kaptam arról, hogy ez a közeg hogyan látja a bővítés prioritásait, főbb kérdéseit, az Unió hasznát és a bővítés veszélyeit. A kérdőívet megküldtem az általam kiválasztott személyeknek (pl. EP-képviselők, az Európai Bizottság kibővítésért felelős

tagja kabinetjének munkatársai, az Európai Bizottság Kibővítési Főigazgatója tanácsadója és más munkatársai, a Bizottság politikai igazgatója és munkatársai), és 14 mérvadó vélemény után a válaszokat számszerűsítve dolgoztam fel. Mivel a válaszadóknak garanciát adtam arra, hogy válaszuk után személyük azonosíthatatlan lesz, így tudtam elérni a valóban őszinte válaszukat. A szubjektív írásos vélemények helyett 1-5 pontig történő értékelést kértem a válaszadóktól, és a megadott értékek átlagolásával kívántam a következtetéseket levonni.

C) A dolgozat főbb tudományos megállapításai, eredményei

1. A téma aktualitása és jelentősége a közvélemény számára

A keleti irányú bővítés régóta napirenden lévő téma az Európai Unió szakmai és tudományos közvéleményében, de csak az Európai Bizottság által kiadott Agenda 2000. dokumentum (1997. július), illetve a luxemburgi csúcsértekezlet (1997. december) óta foglalkoznak vele mélyrehatóan. A 2001. decemberében tartott EU-csúcsértekezlet megerősítette a tagállamok eltökéltségét abban, hogy 2002. végére, az arra kész tagjelöltekkel a tárgyalásokat befejezik, így lehetővé válik az, hogy az új tagállamok 2004-ben részt vehessenek az Európai Parlament választásain. Mint a dolgozatom elején írott általános áttekintésben is leszögeztem, a most várható bővítés az EU fejlődésének legfontosabb eseményei közé sorolható, hiszen soha nem látott mértékű növekedést indukál, aminek következtében lakossága csaknem 28 százalékkal fog bővülni. Bár világpiaci jelentősége nem fog ilyen mértékben nőni, mégis a nemzetközi politikai élet egyik legfontosabb szereplője lesz, csak az Amerikai Egyesült Államokhoz, vagy később Kínához lesz mérhető, feltéve, ha az ázsiai szuperhatalom fejlődési üteme az elkövetkezendő évtizedekben hasonló lesz az utóbbi évek teljesítményéhez.

Sajátossága ugyanakkor a bővítésnek az, hogy az Európai Unió olyan országokat vesz fel soraiba, amelyek az európai integráció létrejöttékor, a múlt század közepén és második harmadában olyan társadalmi és politikai rendszert építettek – alapvetően a szovjet megszállás kényszeréből –, amelyek ellenséges rendszernek számítottak, sőt létük az európai integráció létrejöttének egyik vezérmotívuma is volt. Másik sajátossága a bővítésnek, hogy a legnagyobb eddigi bővítési elképzelés megvalósulása során sok szempontból fejletlenebb országokat fog az Európai Unió integrálni. Az EU, illetve elődjei (EGK, EK) bővülésénél – Írország, Spanyolország, Görögország, Portugália felvételekor – erre már volt példa, de a mostani bővítés nagyságrendje szokatlan.

A közvélemény-kutatások eredményei alapján meglepő volt, hogy maga a bővítés nem szerepel az EU polgárainak prioritásai között, csak a megkérdezettek 28 százaléka tekintette ezt kifejezetten fontosnak. Minden, az Unió előtt álló nagy feladatot a polgárok

lényegesebbnek tartottak, főleg a munkanélküliség, a szociális és belbiztonsági területet emelték ki. A bővítést érintő – az új tagok irányába megfogalmazott – elvárások közül a demokrácia és az emberi jogok tiszteletben tartása, a szervezett bűnözés elleni harc és a környezetvédelem elsődleges fontosságúak a tagországok polgárainak, és kevésbé emelték ki a bővítés gazdasági-költségvetési vonatkozásait. Az EU-országokban dolgozó csúcsvezetői réteg azonban már kiemelten kezeli a bővítés ügyét, vagyis számukra ez nemcsak benyomásokon alapuló, hanem racionálisan megítélhető terület (több információval rendelkeznek a tényleges érdekeltséget tükröző faktorokról, mint az átlagpolgárok). Ugyanakkor nem szabad elfelejteni arról sem, hogy a prioritásokat illetően nem szakadhat el a társadalmi elit a választóitól.

A tagjelöltek állampolgárai részéről az EU-image kifejezetten pozitív, hiszen a 13 tagjelölt ország lakosságának csak 18 százaléka nyilatkozott negatívan az EU-ról, és több mint fele mondott elismerő véleményt a brüsszeli székhelyű integrációról.

Ha országoként bontásban vizsgáljuk az egyes tagállamok és tagjelöltek közvéleményének a bővítésről alkotott véleményét, igen heterogén képet kapunk. Míg a tagállamok részéről a skandináv és a mediterrán országok támogatják azt leginkább és a kulcsszerepet játszó Németország, Franciaország, Ausztria az átlag alatt van, addig a tagjelöltek közül a balti államokban, a cseheknél, lengyeleknél alacsonyabb, míg a felkészültségben elmaradó Romániában és Bulgáriában a legmagasabb a tagság támogatottsága. Ennél is érdekesebb, hogy a tagjelölt országok közül csak Magyarország, Csehország, Lengyelország (vagyis a három NATO-tagállam) felvételét támogatja több EU-országbeli polgár, mint amennyi elutasítja, (az osztrákok csak Magyarországot emelik ki), míg a tagjelöltek mindegyikében a belépésnek több híve van, mint a kívülmaradásnak. Mindez arra utal, hogy a közvélemény megítélése szerint csak a három új NATO-tagállam vonatkozásában állapítható meg az, hogy mindkét fél hasznosnak érzi a bővítést, vagyis „win-win exercise” érvényesül.

A legfontosabb döntéshozói és előkészítői körökben végzett, említett kérdőíves közvélemény-kutatás alátámasztotta azt a feltételezést, hogy a bővítés legfontosabb tényezője az EU számára is Európa politikai és kulturális újraegyesítése. A politikai-szakmai felmérés eredményében előkelő helyet kapott a külső és belső biztonság erősítése (elsősorban a bevándorlási, bűnözési terület), valamint az EU gazdasági haszna, mely utóbbi a közvélemény részéről nem kapott prioritást.

A bővítés gazdasági vonatkozásai közül a legnagyobb ellenérzés a költségvetési hatásokat övezte. Előnyösnek látták ugyanakkor a döntéshozók a belső piac kiterjedésének kedvező hatásait és optimistának bizonyultak a tagjelöltek gazdasági felzárkózási képességeit illetően is. Pozitív volt a felmérésben a válaszuk arra a kérdésre, hogy az Unió külkapcsolataira – beleértve a transzatlanti viszonyt és a térség országai egymás közötti kapcsolatait – jó hatással lesz az új tagok felvétele. Számomra meglepő módon aggodalommal reagáltak a bővítésnek az EU intézményi rendszerére gyakorolt hatására, valamint a mezőgazdasági túltermelés veszélyére. Kevésbé lényeges, vagy kevésbé látványos tényezőnek tartják a bővítés szempontjából a térség kisebbségi (roma) helyzetét, valamint a térség országainak kommunista közelmúltját, a tagság jelentette versenykihívást, a tranzitlehetőségeket, az eurózóna kiterjesztésének lehetőségét.

A politikai realizmus tükröződik az általam megkeresett 14 döntéshozó és előkészítő válaszaiban akkor is, amikor megítélésük szerint a bővítésre csoportosan (nem egyedi országok felvételével) kerül sor, de némi megalapozottságot látok abban, hogy az elkövetkezendő 15 évben csak a keleti bővítésbe már most bevont országok egy csoportjával vagy annak teljes körével várható a bővítés. Ezt meghaladóan (Nyugat-Balkán, volt szovjet térség) azonban szerintük a bővítés középtávon (15 éven belül) nem reális.

Az említett 23, általam fontosnak ítélt téma köré csoportosítva megvizsgáltam a bővítést befolyásoló objektív tényezőket, aminek alapján azt a következtetést vontam le, hogy a bővítés a pozitív és negatív hatások végső eredőjeként kedvező az Európai Unió számára. Ugyanakkor az is végkövetkeztetésem közé tartozik, hogy a közvetlen haszonmérleg romlik, ha minél inkább Kelet felé haladunk az integrációban, mivel a gazdasági-politikai nehézségek vagy különbözőségek növekedésével az integrálás humán és gazdasági költségei egyre magasabbak lesznek. Ezért a magam részéről a jelenlegi tagjelöltek két vagy három hullámban történő felvételét látom racionálisnak, amit alátámasztanak azok a vizsgálataim, amit a tagjelöltek körében országokénti bontásban bővítési faktoroként (fejezetenként) végeztem. A legtöbb területen szinte ugyanazok a tagjelöltek emelkedtek ki a humán, történelmi és a gazdasági tényezők vizsgálata során.

Kutatásaimban az egyes EU-tagállamok szerepét, részesedését, fejlettségét is nyomon követtem az általam vizsgált területeken. Az elemzések azt az általános következtetést tették

lehetővé számomra, hogy megállapítsam: a legtöbb faktornál az igazi szakadék nem mindig a tagországok és a tagjelölt országok, hanem az utóbbiak között húzódik meg. Több esetben az is megállapítható volt, hogy a fejlettebb tagjelöltek (elsősorban Szlovénia, de legtöbb kérdésben ide sorolható Magyarország, Csehország, esetenként Észtország vagy Szlovákia, néhány kérdésben Lengyelország is) közelítik vagy néhány minőségi paraméterben felül is múlják a kevésbé fejlett mediterrán, kohéziós tagállamokat (Portugália, Spanyolország, Görögország).

Az egyes tagjelöltek között megfigyelhető, esetenként jelentős különbség nemcsak a vizsgált szektorokban mutatkozott meg, hanem felzárkózási lehetőségeik és képességeik eltérő jellege miatt is. Ezért állítom, hogy a jelenlegi tagjelöltekkel való bővülés időben több lépcsőben, a kevésbé felkészültek számára nagyobb csatlakozás előtti felzárkózási időszakot hagyva valósítható meg. Ettől csak politikai döntéssel – a nagycsoportos „big bang” koncepcióval – lehet eltérni. A bővítés jelentőségénél nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a 10 térségbeli országból demográfiai súlya – mely előrevetíti az integráció politikai vetületét – Lengyelországnak és Romániának van, hiszen ez a két ország adja a bővülés lakossági és területi növekedésének mintegy 60 illetve 50 százalékát. A többi tagjelölt ország lakosságának és területének nagysága elmarad az 1986-os ibériai bővítés súlyától, ám még így is meghaladja az 1995-ben megvalósított bővülés lélekszám szerinti nagyságrendjét. Ez cáfolja azokat az állításokat, hogy Lengyelország és/vagy Románia első körös tagsága nélkül nem beszélhetünk igazi bővülésről.

2. A bővülés előnyei a történelmi és a humán területeken, valamint hatása az Unió intézményrendszerére

Az általam megkérdezett politikusokhoz és szakértőkhöz, valamint számos kutatóhoz hasonlóan nagy jelentőséget tulajdonítottam az integráció történelmi tényezője vizsgálatának. Ez azt mutatta, hogy a jaltai döntéssel egy szerves fejlődési folyamat szakadt meg Európában. A politikai megosztottság megszűnése magában hordozta a gyors történelmi felzárkózás lehetőségét, hiszen még a két világháború között is a térség országainak az EK 15 tagállama akkori átlagához képest mért gazdasági fejlettsége a jelenleginél is magasabb szinten állt. Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország az olasz vagy a finn szintet közelítette meg 1938-ban az egy főre jutó GDP-bebecslésekben, és messze meghaladták az ibériai államokat vagy Görögországot. Ebben az időszakban a tagjelölt államok jóval nagyobb szerepet

töltöttek be az európai kereskedelemben, mint jelenleg, ennek az arálynak a már elkezdődött és a továbbiakban várható természetes visszarendeződése segíti gazdasági felzárkózásukat. Megítélésem szerint, ez a történelmi helyreállítás az Unió keleti peremén található országoknál – ide sorolom még Szlovéniát és Szlovákiát is – hamarosan bekövetkezik, ami a kohéziós tagországok belépéskori, az Unióhoz viszonyított relatív gazdasági fejlettségi szintjének elérését teszi lehetővé néhány éven belül. A peremországok közül Szlovénia és Csehország már el is érte a kohéziós tagországok belépéskori gazdasági szintjét, de más paramétereket figyelembe véve – pl. munkaerő termelékenysége, GDP megoszlása a főbb nemzetgazdasági szektorok között, középfokú oktatás hatékonysága – Magyarországgal együtt már meg is haladták azokat. Mindez azt jelenti, hogy a fejlettebb tagjelöltekkel megvalósítandó bővítés nem jelent az EU-átlagnál alacsonyabb fejlettségi szintű országok integrálásakor nagyobb nehézséget, mint a spanyol-portugál-görög bővítési hullámkor. Ez a tagjelöltek közötti különbözőség újra megerősíti a keleti bővítés több hullámban való megvalósításának ésszerűségét.

Az egyes humán és gazdasági faktorok elemzése révén az is nyilvánvalóvá vált, hogy a fentiek alapján fokozatosan végrehajtott bővítés nem fog új helyzetet teremteni a közösségi jogban vagy az Unió fejlődési filozófiájában. Mindez arra enged következtetni, hogy a bővítésnek az új uniós fejlődési pályára, résztagságokra vonatkozó elméletei nem megalapozottak, az Unió továbbra is a jelenlegi jogi és intézményi rendszerben működik majd tovább. Kétségtelen, hogy a 20 fölötti taglétszám előtérbe helyezi a megerősített együttműködés kibontakozását néhány területen, de ez nem érinti az egységes közösségi és uniós jogi és intézményi rendszert. Érinti a bővítés az Unió működésének néhány (pl. a munkanyelvek megerősödése, közösségi szervek munkamódszerei) aspektusát, de működésének alapelveit nem. Ez volt a Nizzai Szerződés világos üzenete. Az intézményi vonatkozásoknál – a döntéshozatal bonyolultabbá válása mellett – azt a következményt is előrevetítettem, hogy nőni fog a minősített többséggel meghozatalra kerülő területek száma, pozitív hatású lesz az uniós és közösségi szerződésrendszer (az elsődleges és másodlagos jogforrások) egyszerűsítése, melyek a bővítés nélkül is napirenden lévő témák. Ugyanakkor a teljes bővítés kizárja azt, hogy a tagjelöltek általános érdekei elleni döntéseket hozzanak minősített többség révén.

A különböző történelmi tényezők vizsgálata alapján megállapítottam, hogy a régmúlt és a közelmúlt gazdasági (elsősorban kereskedelmi) kapcsolatai alapján nem véletlen a

kereskedelmi és gazdasági kapcsolatoknak már a hetvenes-nyolcvanas években (tehát a formális rendszerváltás előtt) elkezdett, és a kilencvenes évek elején felgyorsult helyreállítása. Ezt követte a tagjelöltek külkapcsolataiban az EU politikai és gazdasági szerepének növekedése a kilencvenes évek folyamán. Bár még a csatlakozni kívánó országok nem érték el az európai exporton belüli két világháború közötti helyüket, de eredményeik biztatóak, Írország kivételével a legtöbb európai országot meghaladó (1993-98 között Szlovéniát leszámítva 1,75-4,21-szeres) felfutásuk további reményekre ad garanciát. Nem véletlen, hogy a különböző gravitációs modellek (amelyek a GDP fejlődésén túlmenően több faktort, így a földrajzi tényezőt is vizsgálják) még további fejlődési lehetőségeket prognosztizálnak a két fél kereskedelmében. A gazdasági és politikai kapcsolatok 1990 előtti időszakának elemzésekor kiderült az is, hogy a történelmi múltban szorosak voltak a kapcsolatok, amelyek a szovjet dominancia éveiben is megmaradtak, de a keleti országok szempontjából alárendelt – nyersanyagszállító, egyoldalú kedvezményekre kényszerített – szerepet termelt újjá, ami nem egyedi a történelemben. A természetes történelmi integrációt mutatja, hogy a kilencvenes évek végére olyan szintet ért el az EU szerepe a tárgyalt tagjelöltek külkapcsolataiban (kereskedelem, befektetések, tudományos, kulturális kapcsolatok), amely még a tagállamok egy részére sem volt jellemző. Nem következett be EU-tól eltérő orientáció, sem a regionális integráció előtérbe helyezésével, sem újabb keleti orientációval (Oroszország felé), sem pedig más világgazdasági erőpólusok (USA, Japán) irányába.

A humán faktorok vizsgálatánál láthattam azt, hogy a leendő tagállamok történelmi, vallási, kulturális fejlődésükben az európai modellhez hasonló pályát jártak be. Különösen kiemelkedik Lengyelország, Csehország és Magyarország szerepe, hiszen ezek az országok évezredes keresztény államiságra tekinthetnek vissza, amelyek maguk feláldozásával is védtek a nyugati kultúrát a keleti veszélyek ellen. Ennek során még az európai átlagnál is erőteljesebben őrizték saját társadalmukban a kontinens közös értékeit (például az állam és a polgár közötti kapcsolatok, vagy az üzleti etika pozitív hatása, a tolerancia jelenléte). Mivel Szlovénia sorsa évszázadokon keresztül Velencéhez illetve Ausztriához, Szlovákia sorsa pedig Magyarországhoz kapcsolódott, náluk is jól megfigyelhető az európai típusú társadalomfejlődés, bár önálló történelmi államiságuk hiánya érzékelhető abban, ahogy a nemzeti kisebbségek kérdését kezelik. Nem hatott ez ösztönzően a belső belpolitikai stabilitásra sem, hiszen nincsenek történelmileg megfelelően beágyazott párt és intézményrendszeri struktúrák ebben a két kis országban.

Nyugat-Európától eltérő és nem feltétlenül pozitív mozzanat, hogy a térségben sokszor zajlottak birodalmi hódítások, aminek következményeként önkényes, az etnikai viszonyokat nem tükröző határokat húztak. Ez táplálja az általános európai fejlődéstől eltérő nacionalizmust a térségben. Bár nem lehet Huntingtonnak a civilizációk harcára vonatkozó állításait teljes mértékben a régióra illeszteni, mert a keleti és nyugati kereszténységet jelképező határok most sok esetben országokon belül húzódnak meg (Románia, Ukrajna, Jugoszlávia), de látható, hogy az európai fejlődés néhány konkrét eleme nem érte el Romániát, Bulgáriát (vallási tolerancia, protestáns etika, parlamentarizmus). A többi tagjelöltnél ugyanakkor elismerésre méltó a tolerancia mellett az önkormányzatiság és az önszerveződés történelmi hagyománya, amelynek nagy szerepe lehet a tagság után, mivel az európai, soknemzetiségű fejlődés záloga az alulról, demokratikusan építkező társadalom léte, hiszen az EU-politikák és direktívák önálló átültetése és végrehajtása az egyes országokba az Unió működésének alapeleme. A vallási gyökerek, valamint ezeknek a társadalmi életre gyakorolt hatása a fejlettebb tagjelölteknél hasonló az uniós tagállamokéhoz. Ugyanakkor a devianciák iránti tolerancia kisebb ezekben a társadalmakban.

A közép-és kelet-európai régió vallási és nemzetiségi összetétele is nagy hasonlóságot mutat az európai uniós országokhoz. A tagjelölt országok egy része nemzetiségileg és etnikailag sem homogén (talán Lengyelország, Szlovénia és Magyarország tekinthető annak), de az anyaországi határokon túl megtalálható, és Nyugathoz kötődő nemzeti és etnikai csoportok (németek, magyarok, zsidók) húzóerő és hídszerep révén képesek lesznek a regionális kapcsolatok stabilitását erősíteni. Komoly társadalmi problémát a térség néhány országában meglévő jelentős számú roma lakosság, valamint a balti államokban (főleg Lettországon és Észtországban) élő orosz kisebbség integrálódása jelent. A roma származású lakosság aránya a tagjelölteknél az európai átlagnál jóval magasabb (különösen Romániában, Szlovákiában, Bulgáriában és Magyarországon), így a bővítéssel az EU-ban több mint duplájára nő majd számuk. Ezek a rétegek a rendszerváltás vesztesei, mivel alacsony iskolázottságuk és ebből is eredő munkakultúrájuk miatt elsőként lettek munkanélküliek. A belépő államok az Unió már most is észlelhető segítségével a romák társadalmi integrálódását megpróbálják kezelni, ám ez több évtizedes megoldandó feladatot jelent. Ugyanakkor alaptalan az a félelem, hogy a romákat a bővítést követően a tagjelöltek a tagállamokra zúdítják, mivel a közép-európai romák nagy részére nem jellemző a vándorló életmód.

A leendő tagállamoknak az európai szellemi fejlődés fő vonulatához fűződő viszonya tükröződik az üzleti etika vagy a korrupcióra való hajlam jelenkori mérésekor: a (protestáns) Észtország, valamint Szlovénia és Magyarország mennyire eltér a térség többi országaitól (nemcsak a két balkáni típusú államtól, hanem Szlovákia vagy Litvánia mutatóitól is). A történelmi háttér és az európai értékek, az államiság szerepének eltérő jellegét láttam megjeleníteni a migrációs és menekültügyi statisztikákban, ahol a románok, bolgárok jelentenek érthető problémát Nyugat-Európa számára. Ezzel szemben a stabil történelmi háttérrel nem harmonizál, hogy a lengyelek is nagyobb mobilitási hajlandóságot mutatnak.

A demográfiai helyzet elemzése kapcsán megállapítottam, hogy az európai negatív demográfiai trendek a tagjelölt országokra is jellemzőek, de esetükben az alacsonyabb életkor (korábbi az elhalálozás) miatt az időskori eltartottak aránya egy ideig még kedvezőbb marad, mint az EU jelenlegi országaiban. Sajnálatos módon a termékenységi ráták a rendszerváltás után a tagjelöltekénél az európai átlag alá süllyedtek, lényegében a legrosszabb tagállami (Olaszország, Spanyolország) mutatók közelébe vagy az alá, amiben az értékzavarok mellett a létbiztonság elvesztése és az általánosan csökkenő életszínvonal is szerepet játszott. Mivel a csatlakozás után, a gazdasági fellendüléssel párhuzamosan növekvő létbiztonság hatására a halálozási statisztikák a tagjelölt országokban is javulni fognak, tehát a várható életkor magasabb lesz, az időskori eltartottak aránya a tagjelöltekénél is növekedni fog, és egy-két évtized alatt eléri az EU paramétereit. Ha ez a tendencia megvalósul, és a születési ráták nem javulnak jelentősen, akkor egyre kisebb lesz a munkaképes korúak aránya az új tagállamokban, akik nem jelenhetnek meg a mai tagállamok felé munkaerő-feleslegként. Sőt ezek az országok 10-15 év múlva szintén jelentős nagyságú – Lengyelország esetében 1 milliós – bevándorlót kell, hogy befogadjanak a belső eltartotti arányok megőrzése céljából.

A demográfiai viszonyokhoz hasonlóan a betegség tüneteit mutatja a tagjelölt országok egészségügyi helyzete is, hiszen Szlovénia, Szlovákia és Csehország kivételével nagyon rosszak a betegségi statisztikák, valamint a szerény gazdasági fejlettséghez képest is alacsony egészségügyi ráfordítási arányok jellemezik az összes többi jelöltet, beleértve a más területeken jó eredményeket elért Lengyelországot és Magyarországot is.

Kifejezetten biztatónak látom viszont a régió nagyon erős alap- és középfokú képzést nyújtó oktatási színvonalát és ennek hatását az Unió belső piaci működésére. Felzárkózás indult meg a felsőoktatás területén is, de a felsőoktatási képzésben részesülők aránya a kilencvenes évek

végén még nem érte el az EU-átlagot, bár Észtország és Bulgária megközelítette azt. A felzárkózási folyamatot segíti, hogy Románia és Bulgária kivételével a gyorsan fejlődő GDP-ből magas arányt fordítanak a tagjelöltek a közoktatásra. (Különösen magas a ráfordítás Lengyelországban és a Baltikumban.) Sőt bizonyos tagállamokhoz – így Portugáliához, Görögországhoz, Spanyolországhoz – képest már most kedvezőbb mutatókat értek el a GDP-arányos oktatási ráfordításban, a középiskolai végzettség arányában. Hasonló mondható el a kutatás-fejlesztés, a nemzetközi tudományos elismertség területén is főleg Csehországban, Magyarországon, Szlovákiában. A jelenkor igényeit tükröző informatikai iskolai képzésnél Magyarország, Szlovénia valamint Csehország felvette a versenyt, lényegében a tagállamokhoz hasonlítható a közoktatásba való beépítettsége. A többi ország (főleg Bulgária és Románia) azonban még nem tudták az oktatásba a modern információs társadalom vívmányait beépíteni.

Hasonlóan kedvező az új informatikai technológiák alkalmazási képessége (Észtország, Lengyelország, Magyarország, Csehország), ami különösen figyelemre méltó, mivel a tagállamokhoz képest megjelenő anyagi különbségekből (számítógép- illetve mobiltelefonvásárlás és fenntartás) fakadó gondok ellenére a szellemi nyitás képességét egyértelműen jelzi. Azokon a területeken, ahol nincs szükség több évtizedes infrastrukturális lemaradás felszámolására, a tagjelölt országok nagy része a tagállamok egyenrangú partnere. A kibővült közös piacon a világ egyik legnagyobb és legerősebb tudásalapú, a modern információs technológiát alkalmazó és fejlesztő térsége jöhet így létre.

Éles különbséget tár fel a tagjelöltek között a rendszerváltás előtti időkből örökölt szociális helyzet, ami migrációs potenciáljukat és társadalmi fejlődési képességüket befolyásolja. A felmérések igazolják, hogy a társadalmi egyenlőtlenség a rendszerváltás után minden tagjelölt országnál differenciáltan nőtt. A munkaképes korú lakosság foglalkoztatási szintje alacsony, magas az inaktív réteg aránya, bár a nőknél a foglalkoztatás európai szinten is magas maradt, meghaladva a mediterrán tagállamokat. A munkanélküliség a munkahelyteremtések kibontakozása ellenére ugyanakkor magas maradt a férfiaknál. A foglalkoztatást főleg Észtország, Szlovákia, Magyarország tudja növelni, míg a lakosság szociális helyzetére fordított magas jövedelemarány elsősorban a fejlettebb tagjelöltekre jellemző. Az abszolút és relatív szegénységi mutatókat vizsgálva látszik, hogy míg Románia lakosságának 27,5 százaléka élt a kilencvenes évek közepén 2 USD/nap alatt, (Lengyelországban és Lettországon is magas volt ez az arány), addig Csehországban, Szlovéniában és

Szlovákiában csak a lakosság 2 százalék alatti hányada mondható abszolút szegénynek. Csehország, Szlovákia és Szlovénia európai szinten is megfelelő elosztási arányokat tudott felmutatni a társadalom alsó és felső rétegei között. A szociális polarizáció kizárásával a társadalom kisebb hányada lesz hajlamos a különböző devianciákra, bűnözésre és migrációra, ugyanakkor viszonylag nagy számú munkaerőt lehet az egységes belső piacon a szakképzett munkaerőt kívánó gazdasági ágazatokba munkába állítani.

A reálbérek is olyan nagymértékű szóródást mutatnak a tagjelöltek között (1:8 arány euróban mérve), ami nem kezelheti közös nevezőn őket. Bár a fizetések jelentős hányada marad a dolgozóknál, mégis cáfolható a szociális dömping vádja, amely szerint a jövőbeli tagállamok a szociális gondoskodás visszaszorításával, kirívóan alacsony közterhekkkel tennék versenyképessé munkaerejüket. A nők foglalkoztatása és a férfiakhoz mért keresete európai viszonylatban is jónak mondható a tagjelölt országokban, politikai érdekképviselőik viszont gyenge.

A humánfaktorok vizsgálatának nagy szerepe van abban, hogy a belső piaci integrálódás képességét elemezzük. A tagjelöltek eltérő korrupciós mutatói, üzleti, etikai, szociális viszonyai a differenciált megközelítést támasztják alá. A fejlettebb tagjelölt országok (elsősorban Szlovénia, Csehország, Magyarország) több területen közelebb állnak az európai normákhoz, mint a többi tagjelölt országhoz és néhány területen a mediterrán tagállamok szintjét is elérik, sőt meghaladják (korrupció, nők munkaerő-piaci helyzete, tudományos idézetek és szabadalmak relatív száma, információs technológia alkalmazása). A tagjelöltek egyéni prioritásait tükrözi, hogy a balti államok nagyon nagy energiákat fordítanak az oktatási helyzet javítására, ugyanakkor elhanyagolják a szociális és az egészségügyi felzárkózást, sőt a bűnözés területén is komoly gondjaik vannak. A magyar és a lengyel gyenge egészségügyi színvonal akadályokat gördíthet a nemzetgazdasági fellendüléshez szükséges megfelelő egészségi állapotú munkaerő biztosításához. A régió belüli teljes polarizáltság tükröződik a menekültügyi helyzetben, hiszen Románia nagy kibocsátó, míg Csehország és Magyarország egyre jelentősebb befogadó országgént jelenik meg, ami megkönnyíti ez utóbbiak számára a közös menekültügyi politikába való bekapcsolódást.

3. A bővítés kedvező hatásai a közös kül- és biztonságpolitika valamint a bel- és igazságügyi együttműködés területén

Mind a kutatásaim, mind a kérdőíves felmérés eredményei alapján lényegesnek látom annak megvilágítását, hogy az új tagok közös kül- és biztonságpolitikába (és védelempolitikába), valamint a bel- és igazságügyi együttműködésbe való bevonása a közvetlen gazdasági hatásokhoz hasonló hasznot fog hozni az EU-tagok számára. A keleti szomszédok tagfelvétele tovább javítja az EU-országok biztonságpolitikai helyzetét, segíti, hogy a jelenlegi tagállamok az európai kelet-nyugati konfrontációra korábban épített katonai költségeit, valamint nagy létszámú katonaságát tovább csökkentsék. Ezáltal forrásokat csoportosíthatnak át új típusú feladatok (pl. békefenntartás, etnikai konfliktusok kezelése, terrorizmus elleni fellépés) végrehajtására, a haderőreform (professzionális hadseregek kiépítése, megfelelő technikai fejlesztések és beszerzések megvalósítása) véghezvitelére. Mivel a katonai költségvetések csökkentése tagállamoktól függően a GDP 0,1-1,2 százaléka között mozgott a kilencvenes években, már ez a csökkenés meghaladja azt az összeget (a közösségi GDP 0,25 százaléka), amibe 2006-ban – a jelenlegi közösségi pénzügyi irányelvek utolsó éve, amelynek során az új tagállamok a legnagyobb pénzügyi támogatást fogják kapni – a teljes tagfelvétel maximálisan kerül a közösségi költségvetésnek. Emellett a tagjelöltek – ld. a három új NATO-államot – már a következő 10-15 évben 10 milliárd eurós nagyságrendű légierő, légvédelmi, híradóeszközök felsorakoztató fejlesztéseket hajtanak végre, lehetőséget adva többek között az európai hadiiparnak. (A cseh és magyar kormány alapvetően európai eredetű korszerű repülőgépek beszerzéséről döntött 2001-ben.) Mivel a többi tagjelölt is szeretne a NATO-hoz csatlakozni, illetve megfelelő módon hozzájárulni az európai védelmi képességek fejlesztéséhez (ezt már tagjelöltként az európai erőkhöz tett felajánlásaik is igazolják), további nagy horderejű beszerzések várhatók a tagjelöltek gazdasági megerősödésével párhuzamosan. (Ebben nemcsak a szovjet eredetű technika elavultsága, hanem a védelmi költségvetések várható növekedése is szerepet játszhat.) Az EU számára továbbá fontos momentum, hogy az új tagországok szerződéses rendszerben fogják az EU-álláspontokat, szankciókat átvenni, és jelentős létszámmal járulnak hozzá az EU 2003 után várható petersbergi típusú (pl. békefenntartás, béketeremtés, humanitárius jellegű) akcióihoz.

A schengeni rendszerbe belépő országok révén Németország 1252, Ausztria 1258 km-es határszakaszán leépítheti a szigorú határellenőrzést. Az új tagok a legszigorúbb rendszer szerint lesznek kénytelenek őrizni az orosz (Kalinyingrád), belorusz, ukrán és délszláv

határszakaszokat, ami a jelenlegi helyzethez képest keletre kitolt előzetes szűrőnek minősíthető a jelenlegi tagállamok szempontjából. Különösen nagy terhet ró a határvédelem a balti államokra, Magyarországra és Lengyelországra.

Nem számszerűsíthető, de nagy előnyt jelent a szervezett bűnözés és főleg az embercsempészet elleni védekezés kitolása az új tagok keleti határára, beleértve a tagjelöltek felelősség-átvállalását az illegális bevándorlók visszatoloncolásában. EU-tagként több tízezer menekült kezelésének és esetleges letelepítésének problémáját veszik át az első belépő államok a tagállamoktól. Mint láttuk Magyarország vagy Csehország példáján, ez elindult már a kilencvenes évek végén.

Itt hangsúlyozom a történelmi elemzések fontosságát, hiszen a tagjelölt országok – megfelelő európai szolidaritással – készek ellátni a modern Európa védőbástyájának szerepét, amit történelmi tapasztalataik révén szívesebben látnak el európai tagországgént, mint korábban ún. pufferezónaként vagy „kompországgént”.

4. A bővítés gazdasági előnyei

A fenti, évi több milliárd euróban mérhető biztonsági és biztonságpolitikai haszon mellett ki kell emelni a belső piac kiterjesztéséből eredő gazdasági előnyöket. Az új tagok gazdasága – amit a kérdőívre adott válaszok is előre jeleznek – várhatóan dinamikusan fog nőni az elkövetkezendő évtizedekben, amire garanciát ad az a magas beruházási ráta, amit a belső megtakarítások és a külföldi tőkebefektetések együttesen biztosítanak. A belső piac kiterjesztése és a gazdasági növekedés pótlólagos kereskedelmi előnyöket fog jelenteni a tagjelöltek piacára belső piaci szabályozók szerint bekerülő EU-tagállamból származó vállalatoknak. Csak a gravitációs modellekből eredő – a kereskedelem bővülésére vonatkozó – elemzések (pl. a WIFO vagy Schumacher, Mimosa elemzései) a közösségi GDP 0,1-0,4 százaléka közé sorolják a pótlólagos piaci lehetőségek okozta addicionális GDP-növekedést. Ez természetesen nem egyenletesen oszlik el a jelenlegi tagállamok között, de a közeli Ausztria és Németország fogják élvezni ennek jelentős előnyét. Ez a bővülésből adódó pótlólagos előny nem mérhető össze a kilencvenes évek elején történt nyitásból adódott előnyökkel (Ausztriának csupán a kereskedelmi nyitás is mintegy 1,5 százalékos gazdasági növekedést hozott a kilencvenes évek első felében), de mindenféleképpen jelentős nagyságrendű lehet. Kifejezetten kedvező a társult országok kereskedelmi szerkezete is,

hiszen exportjukban visszaszorultak az EU számára érzékeny szektorok (textil, acél, agrár). Kedvező az is, hogy a végtermékek kereskedelme mellett az iparágakon belüli kontinentális munkamegosztás válik fontossá.

Hasonlóan nagy lehetőséget ad a megnyíló pénzügyi piac, ahol az EU már most is a legnagyobb befektető, és a tagság által garantált befektetési biztonság (a politikai és gazdaságpolitikai kockázatok gyakorlatilag megszűnnek) a kockázati prémiumok csökkenése révén további extraprofitot eredményeznek a régi tagok számára. Ez főleg Ausztria és Németország, valamint a szintén jelentős befektető Franciaország és Nagy-Britannia részére hoz jelentős hasznot, mint azt Baldwin is megállapította. (Ausztria az Európába kihelyezett tőkéjének több mint harmadát, Németország és Olaszország több mint hetedét-nyolcadát a régióba vitte a kilencvenes években.)

A tagság előnyeként aposztrofálható az EU-országok közvéleménye számára érzékeny környezetvédelmi vonatkozások, hiszen a közösségi belépés révén olyan hatalmas ipari beruházások – évi 5,5-6 milliárd eurós nagyságrendben – fognak megvalósulni, amelyek a tagállamok vállalatai számára nagy megrendelésekkel kecsegtetnek. A tagság esetén olyan országok kerülnek be az EU-ba, amelyek 1990 óta szinten tartják vagy csökkentik (pl. kéndioxid) szennyezőanyag kibocsátásukat, így javuló tendenciát mutatnak fel a vállalt nemzetközi kötelezettségek (pl. Kyotoi Egyezmény) teljesítése terén. Az új tagállamok az EU számára kedvező biodiverzitást hoznak, a termőföldek vegyi terhelése is jóval alatta maradhat az EU-átlagnak, jogilag kontrollálhatóvá válik a szennyezőanyag-kibocsátás és a hulladékgazdálkodás, valamint az atomerőművek biztonságos működtetése is.

Alapvetően előnyös hatása van az Unió kiterjedésének a közlekedési és az energia szektorra, hiszen számára kedvező és korszerű szerkezeteket – vasút-közút arány kedvező volta, gázfelhasználás előtérbe helyezése, nukleáris energia és hulladékgazdálkodás ellenőrzése –, valamint megfelelő tranzitlehetőségeket biztosít a bővítés (egyrészt a keleten növekvő piacok elérhetősége exportoldalon, másrészt az EU importigényének kielégítése elsősorban kőolaj és földgáz révén). A közlekedési szolgáltatások (elsősorban fuvarozás kiterjesztése az új tagállamok belső piacaira, légi és a nemzetközi vasúti közlekedés megnyitása a közösségi partnerek számára) jelentős haszonnal járnak, még ha a kérdőíves felmérésem eredményei ennek prioritását nem is igazolták vissza. A közlekedési oldalon a tranzit és szolgáltatási

lehetőségeket negatívan befolyásolja a gyenge fizikai infrastruktúra és a külső határátkelők állapota, aminek fejlesztését az EU-nak kell részben megfinanszíroznia.

Az energiapolitika területén nem kedvező, hogy a tagjelölt országok is – Románia, Csehország és Lengyelország kivételével – energiahordozók vagy energia behozatalára szorulnak. Ezt főleg a volt Szovjetunió utódállamaiból szerzik be, ami a közösség energiainportjának diverzifikálását (a túlzott mediterrán és közel-keleti függés mérséklését) segíti elő. Mivel a tagjelöltek egyre növekvő szerepet töltenek be a közösség belső kereskedelmi és gazdasági kapcsolataiban, kifejezetten előnyös az EU számára a közösségi versenypolitika kiterjesztése a tagság által, hiszen így biztosíthatóvá válik a jelenlegi közösségi államok számára az egyenlő versenyhelyzet a közösségi jogszabályok közvetlen kiterjesztése és ellenőrizhetősége révén.

5. Kényes kérdések a csatlakozás menetében

A kényes kérdések közül az agrárpiacon elemezve megállapítható, hogy a tagjelölt országokban a vártnál kisebb termelésfelfutás és nagyobb fogyasztásnövekedés miatt a kibővített belső piaci túltermelés nem ér el olyan szintet, mint ahogy ezt az évtized elején vagy közepén jósolták (pl. 1997-ben az Európai Bizottság az Agenda 2000 dokumentumban). Ugyanakkor a kibővített Európai Közösségnek növekvő exportszubszenciával vagy azt pótló más támogatási formákkal kell elhelyezni a gabona, marhahús, tejfeleslegét (ebben a jelenlegi EU és az új tagállamok összessége is túltermelő). Kiemelhető, hogy az EK a közösségi szabályozás révén – főleg az állategészségügyi és élelmiszerbiztonsági területeken – egyenlő versenyfeltételekre tudja sarkalni az új tagállamokat. Az olcsó termőföldpiac csak a tagság után – igaz átmeneti időszakkal – lesz hozzáférhető az új tagállamok területén a jelenlegi tagországok számára, ami a bővítés egyik előnye lesz a közösségi gazdák (és más befektetők) részére. Hátrány és feszültségforrás lesz az új tagok alacsony hatékonysága az agrárszférában, ahol hatalmas különbségek vannak az e téren fejlettebb tagjelöltek (a csehek, a magyarok, szlovénok, szlovákok) és a többi jelölt között. Az agrárszférában Lengyelország és Románia (hatékonyság, túltermelés), illetve Magyarország (túltermelés) okoznak piaci szinten érzékelhető gondokat. Nem lesz viszont nagy feszültség a kibővült EU-n belüli piaci agrárárak eltéréseiből, mivel a tagjelöltek árai felzárkózásának tendenciája figyelhető meg, amit segít a valuták várható felértékelődése is. Igazán a birtokok szétaprózottsága jelent kezdetben gondot (csak a cseheknél van jelentős átlagos birtokméret), de megfelelő

birtokkoncentrációs programok beindításával a probléma orvosolhatóvá válik, ami által a hatékonyság is javulhat. Mivel az új tagok belső lakossági fogyasztása gyorsabban fog nőni a növekvő reálbérek miatt, mint sok esetben a termelés, valamint az EU számára a teljesen szabad piacra jutás csak a csatlakozás révén érhető el, a tagság ténye ezen a területen is pótlólagos piacot nyit a jelenlegi tagok számára. A tagsági tárgyalásokra maradó kérdés ezért a termelési kvóták nagyságának meghatározása lesz bizonyos szabályozott termékeknél – mivel az EU nem fogadja el a nyolcvanas évek magas termelési adatait –, illetve a tagjelöltek közvetlen termelői támogatása nagyságának eldöntése.

További érzékeny területnek minősíthető a munkaerő szabad áramlásának ügye. Mivel a tagjelöltek nehéz demográfiai helyzetben vannak, nyilvánvaló, hogy esetükben is munkaerőhiány lép fel az elkövetkezendő évtizedekben, ami drágítani fogja a munkaerőt. Másrészt megfelelő gazdasági felzárkózási és termelékenység-növekedési képesség esetén a régi és az új tagok munkabérei közötti különbség nem fog belső piaci zavarokat okozni. Ami gondot jelent, az a lengyel és a román migrációs hajlam, valamint az egész térségben jelenlévő roma népesség; a régió többi népcsoportjának migrációs potenciálja elhanyagolható. Az Unión belüli kelet-nyugati migráció csak a bővülés utáni kezdeti éveket jellemzi problémaként, ezután Európa mindkét fele munkaerőt kell, hogy importáljon. A jelenlegi EU-ban csak két tagállamban – Németország és Ausztria –, ezen belül is a képzetlen munkaerőt igénylő munkakörökben jelentkezhet feszültség, ugyanakkor a tagjelöltek képzett munkaerejének tagállamokba történő bevonása a jelenlegi EU számára is kívánatos, annak olcsó és fegyelmezett volta miatt. Az ingázás nem fog 2010 után problémát jelenteni, egyrészt a munkabérek várható kiegyenlítődése, másrészt a jelenlegi tagállamok határmenti régióinak növekvő munkaerőigénye miatt. Nézetem szerint a munkaerő szabad áramlása meggondolt bővítés esetén a kezdeti években sem jelent olyan mértékű problémát, mint amekkora félelem az EU részéről ezt övezi, a liberalizáció általános elmaradása viszont nehezíti a tényezők árának (munkabér) kiegyenlítődéset, mint azt a német egyesülés utáni kelet-német ellenpélda is igazolja. Úgy vélem, hogy 2010 után az EU számára az új tagok – melyek belső eltartotti arányai ekkor fognak hirtelen megromlani – munkaerő importjának forrása és minősége fog igazán fejtörést okozni, nem pedig az új tagállamokból a régiek felé történő mennyiségi kiáramlás. Határon túli nemzeti tartalékok csak Magyarországnak és Romániának vannak, a többi tagjelölt alapvetően távolabbi földrészekről vagy országokból tudja megoldani munkaerő-utánpótlási gondjait. Különösen jelentős lesz a lengyel munkaerőigény (mintegy 1 millió fő) az ország nagy mérete miatt.

Fókuszpontban lévő terület és differenciált bővítést kíván a regionális (strukturális) és kohéziós támogatások témaköre. Biztató, hogy már a közösségi strukturális alapok átvétele előtt megindult a tagjelöltek élcsoportjának felzárkózása. Azonban az egyenlőtlen tőkebefektetések miatt az egyes országokon belüli regionális különbségek nőnek. (Ez volt jellemző a három mediterrán kohéziós tagországra is belépésük után). Ugyanakkor nincs abszolút mértékben vett leszakadás az elmaradott régiókban az EU átlagához képest, ami a tagság után a közösségi források révén a regionális és ezzel párhuzamosan a szociális kohéziót, az új tagországokon belüli regionális kiegyenlítődést teszi lehetővé. (Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az előző bővítések is képesek voltak kezelni az új tagállamokon belüli leszakadó térségek problémáját, és a kérdőíves válaszaim is optimistának bizonyulnak e tekintetben.) Egyelőre reménytelennek tűnik viszont a várt közösségi támogatások ellenére Románia, és csak hosszú távon reális Bulgária, Lettország és Litvánia makrogazdasági felzárkózása az EU átlagához.

A kibővítés közvetlen költségvetési hatásairól szólva kiemelhető, hogy a kilencvenes években született különféle becslések (35-40 milliárd euró közötti összegről) okafogyottá váltak azzal, hogy az egyik legjelentősebb tételként kezelt Strukturális Alapok esetében a GDP négy százalékában húzták meg a felvehető összegek plafonját, másrészt a mezőgazdasági integráció terén is történtek a felvétel költségeit csökkentő lépések a tagjelölteknél. A négy százalékos plafon ugyan a legszegényebbek felzárkóztatásának elvével csak részlegesen egyeztethető össze (minél „gazdagabb szegény” egy új tagország, annál több támogatást kaphat), de az abszorpciós kapacitás – amelyben a saját hozzájárulás elvileg minimum 25 százaléka (kivételes esetekben a kohéziós alapoknál ez lecsökkenhet 15 százalékra) lesz az egyes projekteknek – valóban gátat szab a felvehető összegek reális felhasználásának.

A közvetlen költségvetési hatások másik fontos faktora az agrárszektor közvetlen kifizetéseinek nagysága (közvetlen termelői támogatások), ami Románia és Bulgária nélkül évi 5 milliárd euróra becsülhető. (A két balkáni tagjelölt ország nélkül az Európai Bizottság által számított termelési kvóták alapján mintegy 9 milliárd euró lenne a teljes agrártámogatás.)

Ha az előbb említett közösségi közvetlen költségeket (2006-ban maximum a közösségi GNP 0,25 százalékát, azaz 25 milliárd eurót) összevetjük az EU-államokban működő üzleti szféra által a bővítés révén élvezett haszonnal (a becslések a GDP 0,1-0,4 százaléka körül

mozognak), akkor látjuk, hogy a tagság után az utóbbiaktól befolyó költségvetési bevételek (pótlólagos adók, járulékok) pénzügyileg rentábilissá teszik a bővítést, igaz, ez a bevétel nem a közösségi költségvetésnél, hanem a jelenlegi tagállamok nemzeti büdzséjében jelenik meg. Ehhez kell még hozzászámolni az EU-tagállamok szempontjából a biztonságpolitikai költségek csökkenését (ez is érzékelhető a GDP legalább 0,1 százalékánál), valamint a közösségi határok keleti kiterjesztése, (az EU jelenlegi határainak fizikai leépítése), továbbá a belső piac bővülése mellett az euróövezet kiterjesztésének hasznát is.

A tagjelöltek szempontjából a közösségi költségvetésből érkező pénzügyi transzfer (mintegy 20-25 milliárd euró) mellett a tagság által gerjesztett pótlólagos gazdasági növekedés is legalább ugyanekkora hasznot hozhat 2010 körül. Ezzel szemben a tagságra való gyorsított felkészülés költségei állhatnak, de ezeket a költségeket nagyrészt a demokratikus jogállamiság megszilárdítása, a piacgazdaság fejlesztése, valamint az EU-piacokra történő bejutásra való ráutaltság egyébként is szükségessé teszi.

A két félre a bővítés által gyakorolt gazdasági hatások összevetéséből megállapítható, hogy mindkét fél nyertesként kerülhet ki („win-win exercise”), igaz a közvetlen hasznot mérve a tagjelöltek járhatnak jobban, hiszen a tagállamok szempontjából a fő hasznot már a kilencvenes évek elején a térség társadalmainak és gazdaságainak nyugat felé történő nyitása jelentette.

Magam részéről így igazolva látom a kiinduló feltételezésemet, miszerint az EU számára a közvetett és közvetlen költségek összevetése révén nyereséges vállalkozás a bővítés. Az új tagok felvételét azonban megítélésem szerint csak fokozatosan, két vagy három részletben célszerű az Uniónak megvalósítania, mivel az igazi szakadékot nem az EU és a legfejlettebb jelentkező országok, hanem az EU és a felkészületlenebb tagjelöltek között kell áthidalniuk. Egy nagy csoportos felvétel a bejutók rendkívül heterogén fejlettségi szintje miatt megnehezítené azt, hogy az első csoport felvételéhez szükséges intézményi lépéseket és a közösségi politikába történő beilleszkedésüket megvalósíthassák. (Erre az 1999-es NATO-bővítés – ahol csak három új tagállam volt – az élő példa).

A bővítés sikere azon múlik – és ez befolyásolja az Unió működésének további menetét is –, hogy az új tagok felvétele egyenlő elvek és elbánás szerint történik-e. (Ez is a differenciált bővítés mellett szól, hiszen néhány tagjelölt még hosszabb átmeneti megállapodásokkal sem

képes a tagsági kihívások teljesítésére.) Ha ez az egyenlő elbánás megvalósul, akkor valóban kizárható az, hogy a bővítés után jaltai vonalak jelenjenek meg az EU-n belül. E veszélyek hatástalanítása esetén az új Európai Unió belül nem lesz olyan regionális csoportosulás vagy szövetségi rendszer, ami nem reális értékeken vagy érdekeken, hanem hidegháborús törésvonalakon alapul. A dolgozatom által kimutatott hatalmas felkészültségbeli különbségek kezelése felveti az Unió geopolitikai felelősségét, hiszen Románia és Bulgária tagjelöltként való kezelése egyik oldalról, Horvátország és később Jugoszlávia vagy más balkáni országok bővítésből való kizárása másik oldalról politikailag kezelhetetlen helyzetet hozna létre, mivel ezt a különbségtételt nem lehetne fejlettségbeli vagy felkészültségbeli különbségekkel megmagyarázni.

Ezért dolgozatom továbbfejlesztéseként a bővítésnek a belső piacra, a külső kapcsolatrendszerekre gyakorolt hatásai mellett annak a kérdésnek a vizsgálata lehet fontos, amely újabb tagjelöltek (pl. a Nyugat-Balkánon) esetleges felvételét elemzi, illetve modellezi. Ezért újabb kutatások tárgya lehet annak további taglalása, hogy hol húzódik az a geopolitikai határ, ami a bővítést minden szempontból rentábilissá teszi az EU számára. Ez lehet később Európa földrajzi határa.

D) A dolgozat hasznosítására vonatkozó észrevételek

A dolgozatot kiegészítő anyagként elsősorban EU ismeretekkel foglalkozó egyetemi kurzusok hallgatóinak lehet megfelelően hasznosítani. Mivel jellege szerint nem jogi, hanem közgazdasági megközelítés jellemzi, ezért a Közgazdaságtudományi Egyetemeken és karokon, valamint külkereskedelmi-kereskedelmi jellegű főiskolai karokon, vagy kifejezetten EU-val kapcsolatos, világgazdasági jellegű képzéseknél is megfelelően hasznosítható. Egyes fejezetei – történelmi jellegükénél fogva – felhasználhatók diplomáciatörténeti tanulmányokat végzők számára is.

Megfelelően hasznosítható a posztgraduális képzésnél is, hiszen általános jellege miatt azok a hallgatók is fel tudják használni, akik nem foglalkoznak specifikus EU tanulmányokkal, azt rövidebb kurzusban tanulják. A dolgozat házi feldolgozásra feladva jól kiegészítheti az EU intézményi és jogi rendszeréről, illetve az egyes kiemelt közösségi vagy uniós politikákról tanultakat. Egyes fejezetei vagy a dolgozat egésze további kutatásra, elsősorban aktualizálásra alkalmas, mivel az idő előrehaladtával újabb adatok segítségével igazolhatók (vagy cáfolhatók) azok a trendek és következtetések, amelyek a dolgozatban szerepelnek. Így elsősorban a differenciált felzárkózási képesség a tagjelöltek között, valamint az, hogy nincs minőségi különbség néhány jelenlegi és leendő tagállam között.

A disszertáció VI. pontjaként közreadott, mintegy 19 oldal terjedelmű Következtetések rész – melyek a tézisgyűjtemény C) pontját is alkotják – megfelelő összefoglaló jellege miatt külön is hasznosítható nemcsak posztgraduális képzéseken, hanem különböző szakmák – pedagógusok, önkormányzati tisztviselők - továbbképzési tanfolyamain. A szerző maga is számos alkalommal tartott ilyen kurzusokat az adott témakörben.

A disszertáció bevezetése, történelmi fejezetei és végkövetkeztetései, középiskolások számára az EU iránt kiemeltebb figyelmet fordító diákoknak (pl. szakkörökben) szintén hasznosítható, hiszen ezeknek a diákoknak megmutathatja, hogy a hamarosan csatlakozó országok, így Magyarország, konkrét EU-érdekek, és nemcsak történelmi-morális okok alapján lesznek tagjai az Európai Uniónak, ezen belül a schengeni és az euróövezetnek.

E) A szerző e témában megjelent publikációi

1. Európai Unió előnyei a keleti bővítésből, in: Európa Kislexikon. Az Európai Unió és Magyarország, BKE Vezetőképző Intézet, Budapest, [1999]
2. Európai Unió előnyei a keleti kibővítésből, in: Európa Kislexikon, Az Európai Unió és Magyarország, Aula Kiadó, [1999]